

Inclusie van verstandelijk beperkten door middel van dramatiseren

Literatuuronderzoek

Door Heijne

2017

Amsterdamse Hogeschool voor de Kunsten

Literatuuronderzoek, jaar 1

Docenten: Marike Hoekstra en Talita Groenendijk

Door Heijne

**Amsterdamse Hogeschool
voor de Kunsten**

Inhoudsopgave

1. Inleiding.....	2
2. Begripsbepaling.....	4
3. Deelvraag 1.....	6
4. Deelvraag 2.....	9
5. Deelvraag 3.....	13
6. Deelvraag 4.....	16
7. Conclusie en aanbevelingen.....	21
Literatuur.....	24

1. Inleiding

Al tijden wordt er gesproken over het betrekken van mensen met een verstandelijke beperking in de samenleving. Helaas lijkt de integratie van mensen met een verstandelijke beperking in de maatschappij nog ver te zoeken. “Van burgerschap is geen fluit terecht gekomen”, beweert Xavier Moonen (De Koning, 2015, p.1). Moonen is lector van het bijzonder lectoraat voor inclusie van mensen met een verstandelijke beperking, dat in 2014 van start is gegaan. In dit lectoraat wordt onder andere onderzoek gedaan naar de rol van de professional in relatie tot inclusie van mensen met een verstandelijke beperking.

Op 14 juli 2016 is het VN-verdrag voor de Rechten van Mensen met een beperking, handicap of chronische ziekte vastgesteld. Volgens Zuyd (2016) vindt hiermee een belangrijk verandering plaats als het gaat om het burgerschap van mensen met een verstandelijke beperking. Waar voorheen de focus lag op de *integratie* is dat nu verschoven naar *inclusie*. Dat betekent dat de nadruk niet meer zozeer ligt op hoe mensen met een beperking zich moeten aanpassen zodat zij mee kunnen draaien in de maatschappij, maar hoe de maatschappij zich moet openstellen en aanpassen zodat zowel mensen met als zonder beperking in harmonie kunnen samenleven.

Uit onderzoek blijkt dat er verandering moet komen in de manier van educatie en zorg voor mensen met een verstandelijke beperking. Derby (2013) benadrukt dat professionals zich moeten gaan richten op de mogelijkheden van mensen met een verstandelijke beperking. Ook hier wordt dus duidelijk dat de aanpassing of verandering niet alleen moet komen vanuit de verstandelijk beperkten maar tevens moet plaatsvinden in het denkbeeld van de professionele en sociale omgeving.

In mijn werk als theatermaker binnen het amateurveld heb ik voorstellingen gemaakt met veel verschillende doelgroepen. Ik heb onder andere gewerkt met mensen met een taalachterstand, mensen die hulp krijgen van het Leger des Heils en met mensen met een verstandelijke beperking. Met deze groepen gebruik ik steeds dezelfde methode om tot een voorstelling te komen, namelijk dramatiseren. Het is een methode waarbij de ideeën, verhalen en anekdotes de leidraad zijn voor het tot stand komen van de theatervoorstelling (Twijnstra, Van den Hurk & Verspaget, 2001). Hierdoor zijn de deelnemers van een dramatiseerproject volledig eigenaar van het product. Zij bepalen de inhoud. Het wereldbeeld dat in de voorstelling wordt tentoongesteld is dat van de deelnemers.

De aanname bij bovenstaande werkwijze is dat dramatiseren met mensen met een verstandelijke beperking een effectieve methode is om de inclusie van deze doelgroep te

bevorderen. In het literatuuronderzoek wil ik die aanname toetsen aan de hand van de volgende onderzoeksvraag:

Op welke manier kan dramatiseren een bijdrage leveren aan de inclusie van mensen met een verstandelijke beperking?

De onderzoeksvraag valt uiteen in vier deelvragen:

1. Wat is dramatiseren en uit welke bestaande werkwijzen is dramatiseren voortgekomen?
2. Wat wordt er precies verstaan onder inclusie van mensen met een verstandelijke beperking?
3. Hoe kan inclusie van mensen met een verstandelijke beperking worden bevorderd?
4. Welke aspecten van dramatiseren bevorderen inclusie van mensen met een verstandelijke beperking?

Er is al het nodige onderzoek gedaan naar kunst en creativiteit als hulpmiddel voor burgerschap en inclusie (Van Biene, Loeffen & De Bruijn, 2015). Er is echter nog weinig aandacht besteed aan mogelijke effectieve methodes om dat ook daadwerkelijk te realiseren. Het literatuuronderzoek moet antwoorden geven op de vraag of en met name op welke wijze dramatiseren een belangrijke bijdrage kan leveren aan de inclusie van mensen met een verstandelijke beperking. De uitkomsten kunnen met name worden gebruikt door theatermakers, die in de praktijk werken met deze doelgroep.

2. Begripsbepaling

In de begripsbepaling zal ik aandacht besteden aan de volgende begrippen: dramatiseren, verstandelijke beperking en inclusie.

Dramatiseren

Twijnstra, van den Hurk en Verspaget (2001) beschrijven dramatiseren als een proces. Een proces dat begint bij een groep mensen en eindigt in een theateraal product. De doelgroep van de spelers en publiek is divers. Dat kan verschillen van jongeren tot bejaarden, van amateurs tot professionals.

In een dramatiseerproces staat voorop dat het product voortkomt uit de ideeën, kennis, ervaringen, anekdotes en inspiratiebronnen van de deelnemers. Volgens Willemse (2011) kan dit proces zorgen voor een beweging, die kan aanzetten tot verandering in gedrag of opvattingen. Deze verandering kan plaatsvinden bij zowel deelnemers als bij het publiek.

In deelvraag één wordt verder op dit begrip ingegaan.

Verstandelijke beperking

Een verstandelijke handicap is een beperking in het intellectueel en sociaal functioneren. Dit kan ontstaan tijdens de zwangerschap, bij de geboorte of vroeg in de jeugd (Den Besten & van Vulpen, 2006). Er bestaan verschillende vormen van verstandelijke beperking, zoals autisme, PDD-NOS, syndroom van down en meer. Zij hebben alle eigen specifieke kenmerken. Toch kunnen zij onder dezelfde kenmerken geclassificeerd worden. Het internationale classificatiesysteem DSM-IV (American Psychiatric Association, 1994) hanteert de volgende drie criteria;

- Een significante beperking in de intelligentie. Een IQ lager dan 70.
- Gelijktijdig aanwezige tekorten in of beperkingen van gedrag. Deze kunnen zich uiten op bijvoorbeeld de volgende gebieden: communicatie, zelfverzorging, zelfstandig kunnen wonen, socialen en relationele vaardigheden en zelfstandig beslissingen kunnen nemen.
- Het optreden van deze beperking voor het 18de levensjaar.

Hetzelfde classificatiesysteem, DSM-IV, maakt het volgende onderscheid in de mate van IQ (American Psychiatric Association, 1994, p. 41)

- Zwakbegaafd: IQ 70/75-85/90.
- Lichte verstandelijke handicap: IQ 50/55-70.
- Matige verstandelijke handicap: IQ 35/40-50/55.
- Ernstige verstandelijke handicap: IQ 20/25-35/40.
- Diepe verstandelijke handicap: IQ lager dan 20/25.

In dit literatuuronderzoek zal ik mij beperken tot de zwakbegaafde, lichte en matige verstandelijke handicap. Er is hiervoor gekozen omdat met deze doelgroep dramatiseren het beste uit te voeren is.

Inclusie

Inclusie is het betrekken van minderheidsgroepen in de maatschappij, zoals mensen met een migratie achtergrond, kansarmen en mensen met een beperking. Inclusie staat volgens Moonen (2015) voor gelijkwaardigheid en volwaardig burgerschap. De aanwezigheid hiervan lijkt voor veel mensen een vanzelfsprekendheid. Toch is dat voor minderheidsgroepen helaas vaak niet het geval.

Volgens Schuurman (2002) zijn de volgende standaarden essentieel om tot inclusie te komen; keuzevrijheid, participatie, ontwikkeling, respect, privacy en veiligheid, ontwikkeling, persoonlijk ondersteuningsplan, familie, vrienden en sociale contacten.

Na het vaststellen van het VN-verdrag voor de Rechten van Mensen met een beperking, vond er volgens Zuyd (2016) een belangrijke verandering plaats, en wel die van *integratie* naar *inclusie*. Bij *integratie* lag de verantwoordelijkheid tot aanpassen bij de minderheidsgroep. Bij *inclusie* wordt er juist beroep gedaan op de maatschappij om zich aan te passen en diversiteit als meerwaarde te zien.

In dit literatuuronderzoek zal het begrip inclusie gebruikt worden met betrekking tot mensen met een verstandelijke beperking.

3. Wat is dramatiseren en uit welke bestaande werkwijzen is dramatiseren voortgekomen?

Zoals in de begripsbepaling is omschreven staat dramatiseren voor een proces dat leidt naar een theatervoorstelling. Deze werkwijze is ontstaan in de jaren 70 en heeft in de jaren daarna verschillende namen en vormen gekend.

Oorsprong van dramatiseren

Twijnstra, van den Hurk en Verspaget (2001) beschrijven dat theatermakers Brecht en Boal, inspiratiebron zijn geweest voor het creëren van de dramatisaermethode. Bertold Brecht (Van Raak, 1997) was een van de belangrijkste Duitse toneelschrijvers en dichters van de 20ste eeuw. Hij staat bekend om het ontwikkelen van het Episch theater. Hij wilde het publiek laten nadenken over de vaste structuren en systemen die in de maatschappij zijn terug te zien. Via het theater wilde hij de maatschappij beïnvloeden. Theater was voor hem niet enkel consumeren maar er werd een boodschap overgedragen, waar het publiek werd geactiveerd om een mening over te vormen. Twijnstra et al. (2001) vatten Brecht op de volgende manier samen; “Om de sociale processen te begrijpen is het nodig geworden om de omgeving waarin de mensen leven als iets ‘groots en belangrijks’ naar voren te laten komen” (p. 157). Dramatiseren speelt hierop in door een schijnwerkelijkheid te creëren waarin de deelnemers hun boodschap kunnen overbrengen.

Augusto Boal is een theatermaker uit Brazilië, hij wilde het publiek op een andere manier activeren. In zijn methodiek, *Theatre of the oppressed* (Boal, 1979), stelt Boal dat kunst niet een amuserende rol heeft maar juist een educatieve, informatieve en activerende functie zou moeten hebben. Uit het werk van Boal zijn twee belangrijke methodes ontstaan, namelijk forum theater en community theater. Forum theater (Green, 2001) is een actieve participerende vorm van theater. Tijdens de voorstelling, die maatschappelijke problemen aan de kaak stelt, wordt het publiek uitgenodigd om in de scene te springen. Het publiek heeft direct invloed op hoe het verhaal verder gaat.

Community theater heeft als doel om theatervoorstellingen te maken met en door mensen uit een wijk, met maatschappelijk relevante thema's voor de wijk. Een community theatervoorstelling komt door middel van een dramatisaerproces tot stand. (Bours & Hautvast, 2006). De *wijktheater* methodiek van theatergezelschap Stut is hieruit voortgevloeid. Hierover meer in het navolgende.

Dramatiseren

Dramatiseren werkt vanuit de interesses, verhalen en meningen van de deelnemers en de regisseur. Twijnstra et al. (2001) stellen dat de belangrijkste inspiratiebron, om een voorstelling te maken, dat van het emotionele reservoir van de spelers komt. In het proces wordt een thema gekozen dat de deelnemers persoonlijk aangaat. Het zijn vitale onderwerpen waar de spelers ervaringen mee hebben.

Stut is een Nederlands theatergezelschap dat voorstellingen maakt over maatschappelijke onderwerpen, gebaseerd op de verhalen en ervaringen van de spelers. Zij hebben hierbij een methodiek ontwikkeld, dat Wijktheater heet (Willemse, 2011). Waarbij Twijnstra et al. (2001) een thema zoeken dat aansluit bij de interesses van de deelnemers, gaat theatergezelschap Stut juist omgekeerd te werk (De Keijzer, 2017). Stut begint vanuit een thema en zoekt pas daarna spelers met geschikte ervaring bij het gekozen thema.

Bij zowel de methodiek van Twijnstra, et al. (2001) als die van theatergezelschap Stut (2011) worden anekdotes, verhalen en meningen verzameld en vervolgens vertaald in theatrale beelden en verhalen. Wanneer het persoonlijke materiaal theatraal wordt gemaakt kan het gebruikt worden voor een breder belang. Hierdoor dienen de persoonlijke verhalen niet meer alleen als herinnering, maar juist om de boodschap over te brengen naar het bredere publiek. De ervaringen staan in dienst van de voorstelling.

Een groot misverstand is dat deze methode slechts door amateurs wordt gebruikt. Niets is minder waar. Ook professionele theatergezelschappen zoals Maas gebruiken het vandaag de dag nog (Jaarplan Maas, 2015). Het gezelschap werkt vanuit een thema en de regisseur en acteurs gaan het onderzoek vanuit zichzelf aan. Hierdoor staan er altijd performers op het toneel die zichzelf en hun zelfonderzoek laten zien.

Volgens Twijnstra, et al. (2001) is dramatiseren verdeeld in drie fases. Namelijk initiëren, componeren en regisseren. De initiatiefase gaat om het opstarten van het proces. Daarbinnen valt het leren kennen van de spelers, zowel persoonlijk als in speelstijl, verschillende thema's exploreren en persoonlijke ervaringen uitwisselen en spelen. Deze fase eindigt in de keuze van het thema.

De componeerfase draait om het onderzoek. In de eerste fase is er een vitaal thema gekozen die in de tweede fase wordt onderzocht. Improvisaties, het maken van scenes, rolverdeling, rolopbouw en keuzes over de dramaturgie en speelstijl zorgen ervoor dat het thema verder wordt uitgediept. In deze fase wordt het wereldbeeld van de deelnemers vormgegeven. Het creëren van een wereldbeeld is belangrijk voor de voorstelling. Het is het

maken van een schijnwerkelijkheid waarin je de boodschap van je verhaal kan overdragen hoe je wilt. Het publiek kijkt en vergelijkt wat hij ziet met zijn eigen wereldbeeld.

In de derde fase, de regisseerfase, neemt de regisseur het heft in handen. De regisseur maakt de voorstelling af door keuzes te maken over het decor, muziek, mis en scene enzovoorts. De regisseur zorgt ervoor dat de boodschap van de voorstelling duidelijk overkomt naar het publiek.

Wijktheater (Willemse, 2011), de methodiek van theatergezelschap Stut, voegt een vierde fase toe. Namelijk de uitvoeringsfase. In deze fase wordt de voorstelling gepresenteerd voor publiek. De locatie, het publiek en de hoeveelheid voorstellingen wisselt per productie. In de methodiek van Twijnstra et al. (2001) wordt het theatrale eindproduct ook uitgevoerd maar dit wordt niet nadrukkelijk in de methodiek, als fase, beschreven.

Samenvatting

Zoals Twijnstra et al. (2001) beschrijven is dramatiseren een proces waar beroep wordt gedaan op de persoonlijke input van de deelnemers om tot een theatraal eindproduct te komen. Hierin creëren de deelnemers en regisseur een schijnwerkelijkheid of een wereldbeeld, met het doel om een boodschap over te brengen naar het publiek. Er wordt gewerkt vanuit een relevant vitaal thema. Twijnstra et al. (2001) beschrijven dat dramatiseren uit drie fases bestaat. De initiatiefase, componeerfase en de regisseerfase. De methodiek van Stut, wijktheater (2011) voegt daar een vierde fase aan toe; de uitvoerfase.

Deze methode heeft zich door verschillende stromingen laten inspireren zoals *Episch Theater* van Brecht en *Theater of the Oppressed* van Boal. De methodiek heeft andere stromingen weer geïnspireerd, zoals bijvoorbeeld community theater. De overeenkomst van al deze methodieken is dat ze door middel van theater het publiek willen activeren om na te denken over het gekozen thema. In dit onderzoek zullen we het dramatiseerproces zien als een theatraal proces waarbij de inhoud van de voorstelling tot stand komt door de inbreng van de deelnemers.

4. Wat wordt er precies verstaan onder inclusie van mensen met een verstandelijke beperking?

Gehandicaptenzorg in Nederland

In de afgelopen decennia is er veel veranderd omtrent gehandicaptenzorg in Nederland. In de jaren 70 voerde Ad van Gennep de boventoon in deze zoektocht. Hij is de grondlegger van inclusie van mensen met een verstandelijk beperking in Nederland. Met zijn manuscript *Het recht van de zwakste* (1978) beschrijft hij het doel om een samenleving te creëren waar mensen met een verstandelijke beperking gelijkwaardig leven in de maatschappij. Aan de hand van drie paradigma's beschrijft Van Gennep de gehandicaptenzorg van de tweede helft van de 20ste eeuw en zijn toekomstvisie. De drie paradigma's zijn het *defectenparadigma*, *ontwikkelingsparadigma* en *burgerschapparadigma*.

In het defectparadigma, in de jaren 60, werden mensen met een verstandelijke beperking gezien als mensen met een blijvende handicap, die leven in een instituut met de nodige zorg. Zij betreden zich zelden of nooit buiten het instituut en waren daardoor niet geïntegreerd in de samenleving.

Deze manier van zorg veranderde in de jaren 70 en 80. Steeds meer werd erkend dat mensen met een verstandelijke beperking mogelijkheden hebben om werk of andere activiteiten te ondernemen. Mits onder goede begeleiding. Toch was er in deze tijd nog duidelijk sprake van een tweedeling in opvattingen. Enerzijds de visie van mensen met een verstandelijke beperking die gezien worden als mensen met mogelijkheden, die langzaam de samenleving kunnen betreden door bijvoorbeeld te wonen in gezinsvervangende woningen en te werken op sociale werkplekken. Anderzijds bleef een gedeelte van de mensen met een verstandelijke beperking in instituten wonen. Deze tijdsgeest noemt van Gennep (1978) het ontwikkelingsparadigma.

De toekomstvisie die Van Gennep (1978) voor ogen heeft is het burgerschapparadigma. Hierin staan burgerschap, kwaliteit van leven en gelijkwaardigheid centraal. Mensen met een verstandelijke beperking worden niet meer gezien als patiënten maar als burgers. Mensen met een verstandelijke beperking hoeven niet meer te integreren in de samenleving maar ze maken deel uit van de samenleving.

Defectparadigma	Ontwikkelingsgericht-paradigma	Burgerschapsparadigma
Persoon met een handicap	Persoon met mogelijkheden	Persoon met rechten en plichten
Patiënt	Leerling	Burger / Cliënt
Dokter, Verpleger	Orthopedagoog, Psycholoog	Orthopedagoog, Psycholoog, Persoonlijk begeleider
Verpleging	Ontwikkeling, Training	Ondersteuning
Goede zorg	Mogelijkheden	Kwaliteit van leven
Instituties	Speciale voorzieningen	Wonen in de samenleving
Segregatie	Normalisatie	Inclusie

Tabel 1. Overgenomen van *Is inclusie van mensen met een verstandelijke beperking vanzelfsprekend?* (p.27), door Moonen, 2015.

In tabel 1 is een overzicht te zien van de verschuivingen van paradigma's. Het gaat om de verandering van verhoudingen, rollen en benamingen van patiënt en verzorger, woonsituatie, rechten en plichten en de ontwikkeling van segregatie naar inclusie.

Schuurman (2002) concludeert dat inclusie staat voor gelijkwaardigheid en volwaardig burgerschap. Inclusie staat ervoor dat ieder mens gelijkwaardig mee draait in de maatschappij en gelijke rechten, kansen en verantwoordelijkheden krijgt. Niet alleen goede zorg maar kwaliteit van leven staat centraal. Moonen (2015) citeert de volgende definitie voor inclusie door stichting Perspectief (2002):

Mensen hebben waardevolle persoonlijke en sociale netwerken in de samenleving. Zij maken gebruik van voorzieningen die voor iedereen bedoeld zijn. Mensen wonen in de samenleving met mensen waarmee zij zich verbonden voelen. Kinderen en jongeren volgen breed toegankelijk, regulier onderwijs, dat bijdraagt aan hun ontplooiing. Iedereen schoolt zich op terreinen waar zijn interesse en ambities liggen. Mensen hebben gerespecteerde werkzaamheden of bezigheden in de samenleving en voelen zich gerespecteerde medewerkers. Mensen nemen deel en dragen bij aan het sociale, culturele, religieuze en recreatieve leven in de samenleving. (p. 22)

Met het bijzonder lectoraat voor inclusie van mensen met een verstandelijke beperking, opgezet in 2014 en het VN-verdrag voor de rechten van mensen met een beperking, handicap of chronische ziekte, getekend in 2016, lijkt het burgerschapsparadigma van Van Gennep (1978) steeds dichterbij te komen. Niet langer worden mensen met een verstandelijke beperking weggezet in een instituut maar draait het om inclusie en volwaardig burgerschap van mensen met een verstandelijke beperking.

Toch geeft Moonen (2015) een kritische noot op deze paradigmatische veranderingen. Moonen noemt twee bezwaren; erkenning en bruikbaarheid. Ten eerste vermoedt hij dat het burgerschapsparadigma, waarbij inclusie centraal staat, nog niet herkend en daarmee erkend wordt door zowel de ‘gewone’ burger als de overheid. Ten tweede zet hij vraagtekens bij de bruikbaarheid van het paradigma met betrekking tot de levensstijl van mensen met een verstandelijke beperking. Deze levensstijl heeft meer tijd en geld nodig om volledig mee te laten draaien in de samenleving in vergelijking met mensen zonder verstandelijke beperking.

Schalock en Verdugo (2002) stellen dat inclusie op drie verschillende niveaus tot uiting kan komen. Op micro-, meso- en macroniveau. Het microniveau verwijst naar het contact wat mensen hebben in hun directe omgeving. Het contact met familie, vrienden en hun peers. Het contact met deze mensen is van directe invloed op het leven van de verstandelijk beperkten. Op mesoniveau gaat het om het contact met een volgende kring van mensen om hen heen, zoals mensen uit de buurt en uit de gemeenschap. Ten slotte kan inclusie op macroniveau worden vormgegeven. Het macroniveau weerspiegelt het politieke, culturele en economische niveau. Hierbij draait het bijvoorbeeld om politieke instanties en beleidsmakers.

Samenvatting

In de afgelopen decennia hebben er veel veranderingen plaats gevonden in de gehandicaptenzorg. Vanuit het defectenparadigma is sprake van ontwikkelen naar het burgerschapsparadigma, waarin inclusie en burgerschap centraal staan.

Inclusie staat voor gelijkwaardigheid en volwaardig burgerschap. De verandering van segregatie naar inclusie betekent dat mensen met een verstandelijke beperking zich niet langer moeten aanpassen aan de maatschappij. De maatschappij en de verstandelijk beperkten bewegen naar elkaar toe om naar volledige inclusie te streven. Inclusie kan op drie verschillende niveaus bewerkstelligd worden, op micro-, meso-, en macroniveau.

Ondanks de vooruitgang in het burgerschapsparadigma is het tot op heden nog niet gelukt om dit volledig te verwezenlijken. Moonen (2015) beschrijft twee mogelijke redenen waarom dit nog niet gelukt is. De paradigmatische veranderingen worden niet erkend door de

maatschappij en zijn daardoor niet verankerd. Ten tweede beweert hij dat door levensstijl van mensen met een verstandelijke beperking de realisering van het burgerschapsparadigma bemoeilijkt wordt, omdat het te veel geld en tijd zou kosten.

Er zijn handvatten nodig om het burgerschapsparadigma te verwezenlijken en verankeren. Daar zal in de volgende paragraaf verder op worden ingegaan.

5. Hoe kan inclusie van mensen met een verstandelijke beperking worden bevorderd?

Cobigo en Stuart (2010) hebben onderzoek gedaan naar het bevorderen van inclusie van mensen met een verstandelijke beperking in de maatschappij. Zij onderzoeken vier probleemgebieden waar inclusie sterk verbeterd kan worden. Zij beschrijven voor ieder probleemgebied een benadering om inclusie te verbeteren. Deze benaderingen zijn a) verbeteren en nastreven van wetgeving, b) ondersteuning en betrokkenheid vanuit de gemeenschap, c) vooroordelen en discriminatie doorbreken en d) systematisch data monitoren en evalueren.

Volgens Cobigo en Stuart (2010) begint inclusie bij gelijke rechten en plichten. Mensen met een beperking hebben, sinds het VN-verdrag, getekend in 2016, gelijke rechten en plichten als het gaat om werken, wonen, onderwijs en openbaar vervoer. Er mag geen direct of indirect onderscheid worden gemaakt tussen mensen met en zonder handicap. Dat is sinds 2016 bij wet verboden (Rijksoverheid, 2017). Deze benadering noemen Cobigo en Stuart (2010) *wetgeving*. Onder wetgeving verstaan Cobigo en Stuart (2010) niet alleen de wetten maar ook praktische toegankelijkheid zoals rolstoel vriendelijke gebouwen, aangepaste werkroosters en beleid waar blindengeleidenhonden zijn toegestaan op de werkvloer. Zolang het belang van deze veranderingen niet wordt gezien blijven mensen met een beperking een achterstand hebben. De wet zorgt er nu voor dat iedereen gelijke rechten en plichten heeft maar zolang mensen met een beperking niet de middelen krijgen om mee te draaien blijft het voor hen een ongelijke situatie.

De tweede benadering is *ondersteuning van de gemeenschap*. De mate van betrokkenheid binnen een gemeenschap kan van groot belang zijn om de inclusie van mensen met een verstandelijke beperking te bevorderen. Waardering en erkenning van mensen uit de gemeenschap dragen bij aan inclusie van mensen met een beperking. De waardevolle contacten met mensen uit de gemeenschap horen wederzijds te zijn. Dat betekent dat ook mensen met een verstandelijke beperking zich actief moeten betrekken in maatschappelijke contacten en kwesties.

De derde benadering is het doorbreken van *vooroordelen en discriminatie*. Mensen met een verstandelijke beperking hebben nog altijd te maken met vooroordelen en dat mensen denken in stereotypes. Niet alleen door de onwetende burgers maar zelfs ook door de zorgprofessionals. Voorbeelden van vooroordelen zijn dat verstandelijk beperkten traag en vaker ziek zijn. Er wordt gedacht dat verstandelijk beperkten moeilijk in de omgang zijn en zich minder makkelijk kunnen aanpassen. Volgens Cobigo en Stuart (2010) moeten deze vooroordelen bestempeld worden als discriminatie. Alleen dan kan er ook daadwerkelijk verandering teweeg worden gebracht in het denken in stereotype en vooroordelen.

De laatste benadering van Cobigo en Stuart (2010) is het *systematisch monitoren en evalueren* van data. Omdat aandacht voor inclusie van mensen met een verstandelijke beperking nog redelijk recent is, is er tot op heden relatief weinig data verzameld. Daardoor is het moeilijk om een stand van zaken in kaart te brengen en over de nodige veranderingen beslissingen te maken. Cobigo en Stuart (2010) stellen dat het noodzakelijk is om actief informatie te blijven verzamelen en die informatie systematisch te monitoren en evalueren.

Een andere manier om tot inclusie en volwaardig burgerschap te komen is door het gebruik van het domeinenmodel van kwaliteit van leven van Schalock en Verdugo (2002). Het model gebruikt acht domeinen om de levensvoldoening en burgerschap van mensen met een verstandelijke beperking te meten. Deze acht domeinen zijn lichamelijk welbevinden, psychisch welbevinden, interpersoonlijke relaties, deelname aan de samenleving, persoonlijke ontwikkeling, materiaal welbevinden, rechten en zelfbepaling. Ook in Nederland wordt dit model regelmatig gebruikt voor onderzoek en bevordering van inclusie, bijvoorbeeld door Schuurman (2002), Loeffen (2010) en Moonen (2015)

De acht domeinen van kwaliteit van leven zijn onder te verdelen in drie factoren. De factoren zijn *onafhankelijkheidpositie*, *sociale positie* en *welzijnspositie*. Onder de factor *onafhankelijkheidpositie* vallen de domeinen persoonlijke ontwikkeling en zelfbepaling. Deze domeinen richten zich op het belang van activiteiten voor persoonlijke ontwikkeling. Het gaat hier bijvoorbeeld om culturele, creatieve of sportieve activiteiten. Er wordt benadrukt dat ieder mens een persoonlijk plan en doelen moet hebben. Belangrijk is dat hij of zij zelf de keuzes hierin maakt. Dit draagt bij aan de empowerment voor mensen met een verstandelijke beperking (Regenmortel, 2009). Zelfbepaling draait zowel om de belangrijke levenskeuzes die gemaakt moeten worden omtrent wonen, educatie en gezinsregulering als om de alledaagse keuzes zoals kleding, eten en dagelijkse activiteiten. In het defectenparadigma (Van Gennep, 1978) was deze factor in zijn geheel niet aanwezig.

Onder de factor *sociale positie* vallen de domeinen interpersoonlijke relaties, deelname aan de samenleving en rechten. Deze factor onderstreept het belang van het sociale netwerk, sociale inclusie en het nastreven en verwezenlijken van de rechten van mensen met een verstandelijke beperking. Deze domeinen komen overeen met de benaderingen van Cobigo en Stuart (2010) zoals hierboven beschreven staan.

De domeinen emotioneel, psychisch en materieel welbevinden vallen onder de factor *welzijnspositie*. Kwaliteit van leven kan worden gemeten aan de mate van een gezonde fysieke en psychische levensstijl. Gezondheid, voeding en veiligheid zijn hiervan voorbeelden. Op

materialistisch niveau is de financiële status en dienstverband een voorbeeld. Wanneer iemand een zekere financiële basis heeft doordat hij een gepaste baan heeft, heeft dat een positieve invloed op de kwaliteit van leven.

De domeinen interpersoonlijke relaties, deelname aan de samenleving en rechten komen overeen met de benaderingen van Cobigo en Stuart (2010). Waar Schalock en Verdugo (2002) zich onderscheiden van Cobigo en Stuart zijn de domeinen op persoonlijk gebied. Zoals de domeinen lichamelijke, psychisch en materieel welbevinden, persoonlijke ontwikkeling en zelfbepaling. Cobigo en Stuart beperken zich tot de beschrijvingen van probleemgebieden, terwijl Schalock en Verdugo in aanvulling daarop een concreet instrument beschrijven om inclusie te meten.

Samenvatting

Cobigo en Stuart (2010) beschrijven vier probleemgebieden waar volgens hen grote verbetering kan plaatsvinden omtrent inclusie. Zij geven voor elk van de probleemgebieden een benaderingen. Deze benaderingen zijn wetgeving, ondersteuning vanuit de gemeenschap, vooroordelen en discriminatie en systeem monitoren en evalueren.

Waar Cobigo en Stuart (2010) nog voornamelijk schrijven over de probleemgebieden, hebben Schalock en Verdugo (2002) een domeinenmodel van kwaliteit van leven ontwikkeld. Het model is een instrument om de mate van burgerschap en levensvoldoening te meten. De domeinen die het model bevatten zijn lichamelijk welbevinden, psychisch welbevinden, interpersoonlijke relaties, deelname aan de samenleving, persoonlijke ontwikkeling, materiaal welzijn, rechten en zelfbepaling.

Door verbetering te zoeken in de gebieden die Cobigo en Stuart (2010) beschrijven en aan het domeinenmodel van kwaliteit van leven van Schalock en Verdugo (2002) te gebruiken kan worden gestreefd naar inclusie en volwaardig burgerschap voor mensen met een verstandelijke beperking.

6. Welke aspecten van dramatiseren bevorderen inclusie van mensen met een verstandelijke beperking?

In deze paragraaf wordt in kaart gebracht welke aspecten van dramatiseren en vergelijkbare theaterprojecten inclusie kunnen bevorderen.

Derby (2013) benadrukt dat we niet de tekorten maar juist de krachten van mensen met een beperking moeten gaan zien. We moeten af van het defectenparadigma; het idee dat mensen met een verstandelijke beperking alleen maar hulpbehoevend zijn. Een samenleving zou moeten inzien dat ook van mensen met een beperking kan worden geleerd. Derby (2013) onderstreept dat het tijd is om mensen met een verstandelijke beperking een stem te geven. Roy (2007) beweert dat we door middel van theaterproducties mensen met een verstandelijke beperking een stem kunnen geven. In een dramatiseervoorstelling wordt de stem nóg persoonlijker omdat het verhaal van de spelers tentoon wordt gesteld (Twijnstra et al., 2001).

De fases van dramatiseren bieden de rode draad om deze deelvraag te beantwoorden. De vier fases zijn initiatiefase, componeerfase, regisseerfase en uitvoerfase (Twijnstra et al., 2001; Willemsse, 2011). Om deze deelvraag te beantwoorden zal ik beschrijven welke domeinen van kwaliteit van leven volgens Schalock en Verdugo (2002) aan bod komen bij de vier fases van dramatiseren. Tevens zal ik benoemen welke ontwikkelingsgebieden van Cobigo en Stuart (2010) raakvlakken hebben met de fases van dramatiseren. Deze paragraaf eindigt met een tabel waarin een overzicht wordt gegeven welke domeinen van Schalock en Verdugo (2002) en verbetergebieden van Cobigo en Stuart (2010) inspelen op de vier fases van dramatiseren (Twijnstra et al., 2001; Willemsse, 2011).

Initiatiefase

Een dramatiseerproces begint met de initiatiefase (Twijnstra et al., 2001). In deze fase leren de deelnemers en de regisseur elkaar kennen op persoonlijk vlak en op spelgebied. In deze fase wordt er aandacht besteed aan groepsveiligheid. Dat is belangrijk omdat een repetitieproces een ruimte moet zijn waarin je moet kunnen experimenteren en falen. Roy (2007) bevestigt dat door deze fase de repetitieomgeving een onbevooroordeelde plek wordt waar iedereen zichzelf kan zijn. Hier wordt dus aandacht besteed aan de vooroordelen en discriminatie benadering van Cobigo en Stuart (2010) op microniveau.

Omdat sprake is van een verschuiving naar een ander paradigma, zijn de afgelopen jaren mensen met een verstandelijke beperking in grote getalen verhuisd van instituten naar normale woonwijken (Mogendorff, Tonkens & Verplanke, 2012). Er werd voorondersteld dat het contact maken met de buurtbewoners vanzelf zou gaan. Dat bleek moeilijker dan gedacht. Een

toneelgroep is een goede plek om mensen met elkaar in contact te brengen. (Mogendorff et al., 2012). Wanneer verstandelijke beperkten samen aan een toneelgroep deelnemen, wordt er aandacht besteed aan het interpersoonlijk domein van kwaliteit van leven van Schalock & Verdugo (2002).

Componeerfase

Deelnemers geven met de regisseur vorm aan de dramatiseervoorstelling. Inhoud geven aan de voorstelling vraagt om input van de deelnemers. Zij worden betrokken bij de keuzes die gemaakt moeten worden. Dit hangt nauw samen met het domein zelfbepaling van Schalock en Verdugo (2002). Zonder de input van de deelnemers staat er geen voorstelling. Of het nu gaat om het vormgeven van je personage of het verwerken van eigen ideeën over mens en maatschappij in de schijnwerkelijkheid van de theatervoorstelling (Twijnstra et al., 2001).

Theatergroep De Firma Zorgbehang (Mogendorff et al., 2012) is een voorbeeld van een theatergroep met spelers met een psychische beperking die dramatiserend te werk gaan. De spelers zijn ggz-cliënten die voorstellingen maken met onderwerpen die in de ggz plaatsvinden. De spelers hebben deze onderwerpen persoonlijk meegemaakt. Mogendorff et al. (2012) beschrijven het doel van de theatergroep als volgt “Theatergroep De Firma Zorgbehang wil de beeldvorming over psychiatrische patiënten positief beïnvloeden. Dit doet de toneelgroep door in de voorstellingen ggz-problematiek en –verhoudingen op humoristische wijze aan de kaak te stellen en daarmee erkenning en herkenning van het publiek te vragen” (p. 28-29). Hoewel het hier om mensen met een psychische beperking gaat is Theatergroep De Firma Zorgbehang een relevant voorbeeld omdat zij mensen met een beperking een stem geven, waar Derby (2012) het belang van onderstreept.

Whitehurst (2006) heeft onderzoek gedaan naar een theatergroep met 29 kinderen waarvan zes kinderen met een verstandelijke beperking. Na twee jaar de groep te hebben geobserveerd heeft zij een evaluatie geschreven omtrent inclusie van verstandelijke beperkte jongeren in een theatergroep. Whitehurst (2006) ondervindt dat er vaak onderzoek wordt gedaan over mensen met een verstandelijke beperking maar er wordt geen gebruik gemaakt van wat de mensen met verstandelijke beperking te zeggen hebben. Whitehurst (2006) concludeert dat, om inclusiebeleid te maken, dat in samenwerking moet gaan met de mensen om wie het draait. Er moet geluisterd worden naar mensen met een verstandelijk beperking. In een dramatiseerproces wordt hier ruimte voor gegeven. In de componeerfase wordt namelijk de vitale thematiek vastgesteld. De spelers delen ideeën en ervaringen over het thema. Vervolgens vormen ze hun mening over het thema. De spelers mogen spreken en ze worden gehoord.

Mensen met een verstandelijke beperking betrekken zichzelf hierdoor meer als meedenkend lid van de samenleving. Concluderend kan worden gesteld dat hier aandacht wordt besteed aan het domein deelname aan de samenleving (Schalock & Verdugo, 2002). Ook wordt hier aandacht besteed aan het domein zelfbepaling, omdat de spelers zelf keuzes mogen maken waar het stuk over mag gaan. De informatie en data die hierbij wordt verzameld, van de ideeën en ervaringen van mensen met een verstandelijke beperking omtrent een vitaal thema, kunnen worden gebruikt voor de benadering van evaluatie en monitoren van Cobigo en Stuart (2010)

Regisseurfase

Roy (2007) stelt dat iedereen een creatieve uitlaatklep nodig heeft. In theaterproducties krijg je de kans en een podium om jezelf uit te drukken. Door gezamenlijk te werken naar een productie draagt iedereen in het proces zijn verantwoordelijkheid. Dit gevoel van gezamenlijke verantwoordelijkheid zorgt voor een positief effect op het domein zelfbepaling van Schalock en Verdugo (2002). Het gevoel van gezamenlijke verantwoordelijkheid heeft effect op het domein interpersoonlijke relaties.

Wooster (2009) heeft onderzoek gedaan naar een community theatergroep met zowel acteurs met een beperking als zonder beperking, genaamd het Odyssee theater. Hij onderzocht de opvattingen van het model waar het Odyssee theater mee werkt over artistieke waarde, eigenaarschap, empowerment en persoonlijke en sociale voordelen. Het doel van het model is mensen met een beperking niet te helpen om zoveel mogelijk te bereiken als wat een speler zonder beperking kan bereiken, maar erkennen dat de maatschappij uit verschillende individuen en mogelijkheden bestaat. Deze individuen bereiken allen wat anders. Het is van belang dat de maatschappij het kunnen van iemand met een beperking niet vergelijkt met het kunnen van iemand zonder beperking. Het eindproduct van theatergroep Odyssee wordt als volwaardig af gezien. Op deze manier wordt aandacht besteed aan zelfwaardering. Zelfwaardering is terug te vinden in de domeinen psychische welbevinden van Schalock en Verdugo (2002).

Uitvoerfase

In de uitvoerfase wordt de voorstelling, waar de spelers en regisseur hard aan hebben gewerkt, tentoongesteld aan het publiek. Dit is het moment waar de spelers hun wereldbeeld, ideeën en meningen delen met hun gemeenschap. Zoals Cobigo en Stuart (2010) stellen is de mate van ondersteuning van de gemeenschap erg van belang.

Hargrave (2010) deed onderzoek naar de ethische en esthetische effecten van het bekijken van een theatergroep die volledig bestaat uit verstandelijke beperkte spelers. Hij

beweert dat het bekijken van een voorstelling met verstandelijke spelers een bepaald ongemak met zich meebrengt, omdat een toeschouwer ziet dat het verschil tussen spel en werkelijkheid voor een verstandelijke beperkte speler vaak niet groot is. Derby (2013) daarentegen doet een ode aan de kwaliteit van het artistieke werk van mensen met een verstandelijke beperking. Hij beweert dat de kunst van mensen met een beperking nog steeds wordt gezien als ‘schattig en mooi’, niet als volwaardige kunst, zoals waar Wooster (2009) naar streeft. Hij zou graag een theatergroep met acteurs met een verstandelijke beperking in een professioneel theater zien naast voorstellingen met acteurs zonder beperking.

Uit onderzoek van Hargrave (2010) blijkt dat mensen zonder beperking angst kunnen ervaren voor de ontmoeting met mensen met beperking. Mensen hebben angst voor het onbekende. Hargrave beweert dat juist door het op veilig afstand bekijken van de doelgroep deze angst doorbroken kan worden. Als toeschouwer bekijk je de doelgroep en leer je ze kennen. Stereotype en vooroordelen (Cobigo en Stuart, 2010) kunnen op mesoniveau doorbroken worden.

Het maken en spelen van theatervoorstellingen kan ook een positieve bijdrage leveren aan het materiele welbevinden van iemand met een verstandelijke beperking. In sommige gevallen worden de spelers betaald voor het spelen van de voorstelling. Zoals Theatergroep De Firma Zorgbehang (Mogendorff et al., 2012). Dat geeft een betere financiële status en heeft een positief effect op het domein materiaal welbevinden van Schalock en Verdugo (2002).

Gedurende de het hele proces

Gedurende het hele proces wordt er aandacht besteed aan het domein persoonlijke ontwikkeling (Schalock en Verdugo, 2002). In een dramatiseringsproces ontwikkelen deelnemers een mening over vitale thema's. Ook praktische vaardigheden worden ontwikkeld, zoals stemgebruik en motoriek.

Samenvatting

In tabel 2 wordt een overzicht gegeven van de raakvlakken van de domeinen van leven van Schalock en Verdugo (2002) en de gebieden van verbetering van Cobigo en Stuart (2010) met de fases van dramatiseren (Twijntsra et al., 2001; Willemse, 2011).

Fase dramatiseren	Domeinen van kwaliteit van leven Schalock & Verdugo (2002).	Gebieden voor verbetering. Cobigo & Stuart (2010)
Initiatiefase	-Interpersoonlijke relatie	-Vooroordelen en discriminatie
Componeerfase	-Zelfbepaling -Deelname aan de samenleving	-Evaluatie en monitoren
Regisseerfase	-Zelfbepaling -Interpersoonlijke relaties -Psychisch welbevinden	
Uitvoerfase	-Materialistisch welbevinden -Psychisch welbevinden	-Ondersteuning vanuit de gemeenschap -Vooroordelen en discriminatie
Gedurende het hele proces	-Persoonlijke ontwikkeling	-Evalueren en monitoren

Tabel 2. Overzicht raakvlakken van de vier fases van dramatiseren op domeinen van kwaliteit van leven (Schalock en Verdugo, 2002) en verbetergebieden van Cobigo en Stuart (2010)

7. Conclusie en aanbevelingen

In dit literatuuronderzoek heb ik onderzocht op welke manier dramatiseren een bijdrage kan leveren aan de inclusie van mensen met een verstandelijke beperking. In paragraaf drie heb ik uitgelegd wat dramatiseren precies is en uit welke fases het bestaat. In paragraaf vier heb ik toegelicht wat inclusie is en de ontwikkeling van inclusie binnen Nederland in de afgelopen zes decennia. In paragraaf vijf heb ik beschreven hoe inclusie bevordert kan worden. Ten slotte behandelde ik in laatste paragraaf hoe dramatiseren kan inspelen op inclusiebevordering van mensen met een beperking, dat is vervolgens in tabel 2 overzichtelijk gemaakt.

Iedereen die ooit in een theatervoorstelling heeft gespeeld herkent het gevoel van verhoogde adrenaline, ontlading en succes. Je hebt op een podium gestaan en je hebt iets verteld aan de wereld. Er werd naar je geluisterd en het publiek heeft waardering getoond door applaus te geven. In het geval van een dramatiseerproces is de erkenning nog waardevoller omdat je in de voorstelling jouw persoonlijke verhaal en mening hebt verwerkt. Jouw verhaal werd gehoord.

Dat er naar je wordt geluisterd is natuurlijk voor iedereen belangrijk. Maar voor mensen met een verstandelijke beperking is het nog meer van belang. Vanuit het defectenparadigma (Van Gennep, 1978) hadden mensen met een beperking helemaal niks te zeggen. Om inclusie te verwezenlijken moeten mensen met een verstandelijke beperking een stem krijgen en gehoord worden (Derby, 2013; Wooster 2009). Ook moeten mensen met en zonder verstandelijke beperking zich actief inzetten om de doelgroep in de maatschappij betrokken te laten participeren (Band, Lindsay, Neelands, & Freakley, 2009).

Zoals in paragraaf vier staat beschreven is inclusie op drie verschillende niveaus vorm te geven (Schalock en Verdugo, 2002). Op micro-, meso-, en macroniveau. Aan de hand van de drie niveaus ga ik antwoord geven op de hoofdvraag: *Op welke manier kan dramatiseren een bijdrage leveren aan de inclusie van mensen met een verstandelijke beperking?*

Microniveau

Door te participeren in een theatergroep met een dramatiseerproces nemen mensen met een verstandelijke beperking deel aan een sociale, culturele en recreatieve activiteit in de samenleving (Moonen, 2015). De doelgroep komt in contact met andere burgers en bouwt een waardevol, persoonlijk en sociaal netwerk op. In een dramatiseerproces maak je persoonlijke doelen waarbij zelfontplooiing en ontwikkeling centraal staat. Het belangrijkste kenmerk van een dramatiseerproces, wat zich hiermee onderscheidt van andere theaterprojecten, is dat de voorstelling wordt vormgegeven vanuit de ideeën, ervaringen, meningen en verhalen van de

deelnemers. De inbreng van de deelnemers is essentieel, de deelnemers hebben dus een grote vorm van zelfbepaling. Ook worden mensen met een verstandelijke beperking gestimuleerd om mee te denken over vitale onderwerpen, daardoor worden ze een meer meedenkend participierend lid van de samenleving.

In sommige gevallen kan een dramatiseringsproces ook positief bijdragen aan het materialistische welbevinden van iemand met een verstandelijke beperking. Zo krijgen bijvoorbeeld de spelers van Theatergroep De Firma Zorgbehang (2012) betaald om de voorstellingen te spelen. Een sterkere financiële status draagt bij aan een betere inclusie.

Concluderend kan worden gesteld dat op microniveau, de volgende domeinen van kwaliteit van leven (Verdugo en Scholack, 2002) sterk worden bevorderd; interpersoonlijke relaties, deelname aan de samenleving, psychische welbevinden, persoonlijke ontwikkeling, materialistische welbevinden en zelfbepaling.

Mesoniveau

Op mesoniveau kan dramatiseren ook een bijdrage leveren aan de inclusie voor mensen met een verstandelijke beperking. Uit onderzoek van Hargrave (2010) blijkt dat mensen angst hebben voor het onbekende en daardoor heerst er nog veel onbegrip vanuit de maatschappij. Juist door naar voorstellingen te gaan kan het publiek kennismaken met de doelgroep en worden stereotypes en vooroordelen doorbroken (Cobigo en Stuart, 2010). Anderzijds kan de gemeenschap een bijdrage leveren door interesse te tonen en naar de voorstellingen te komen kijken. Uit onderzoek (Cobigo en Stuart, 2010) blijkt dat de betrokkenheid van de gemeenschap een bijdrage kan leveren aan de inclusie.

Concluderend kan dramatiseren, op mesoniveau, verbetering bieden op de gebieden vooroordelen en discriminatie en ondersteuning vanuit de gemeenschap (Cobigo en Stuart, 2010).

Macroniveau

Doordat dramatiseren werkt met de verhalen, meningen en ideeën, van thema's die persoonlijk en vitaal zijn voor mensen met een verstandelijke beperking kan er data worden verzameld voor het systematisch monitoren en evalueren (Cobigo en Stuart, 2010) van de doelgroep. Dat is belangrijk om eventuele beleidsveranderingen goed te kunnen beargumenteren. Toch is dit een idealistisch beeld. Want samenwerkingen tussen theatergroepen en beleidsmakers zijn nog niet vanzelfsprekend.

Dit literatuuronderzoek heeft mijn aanname grotendeels bevestigd. Dramatiseren kan bijdrage leveren aan de inclusie voor mensen met een verstandelijke beperking. Hoewel ik me realiseer dat dramatiseren niet voor iedereen geschikt is. Net zoals bij mensen zonder beperking kunnen mensen mét een beperking introvert en extravert zijn. Daardoor wordt inclusie, door middel van dramatiseren, beperkt voor mensen die graag theater spelen. Concluderend is dramatiseren niet een middel om tot volledige inclusie te komen maar kan dramatiseren een bijdrage leveren voor inclusie voor mensen met een verstandelijke beperking die interesse hebben om zich op theatervlak te ontwikkelen.

Aanbevelingen

Om de bijdrage van inclusie door middel van dramatiseren een gevolg te geven op macroniveau, zou het interessant zijn om beleidsmakers dramatiseervoorstellingen met verstandelijk beperkte spelers, te laten bezoeken. Of dit gevolg heeft voor de verbetering van inclusie op macroniveau zou een interessant gevolgonderzoek zijn.

Literatuur

- Band, S. A., Lindsay, G., Neelands, J., & Freakley, V. (2009). Disabled students in de performing arts – are we setting them up to succeed? *International Journal of Inclusive Education*, 15(9), 891-908. doi:10.1080/13603110903452903
- Boal, A. (1979). *Theater of the oppressed*. London: Pluto Press
- Bours, J., Hautvast, M. (2006). *Community Theatre Methodiek*. Utrecht: STUT theater
- Cobigo, V., & Stuart, H. (2010). Social inclusion and mental health. *Current Opinion in Psychiatry*, 23(5), 453-457. doi:10.1097/YCO.0b013e32833bb305
- De Keizer, J. (2017, 7 Januari) Stut theater. Geraadpleegd op <http://www.icafromsterdam.com/nl/makers/stut-theater>
- De Koning, J. (2015). Xavier Moonen: ‘Van burgerschap is geen fluit te recht gekomen!’. Geraadpleegd op <http://www.vgn.nl/markant/artikel/22688> (27 september, 2016)
- Derby, J. (2013). Nothing about us, without us: Art education’s disservice to disabled people. *Studies in Art Education: A Journal of Issues and Research*, 54(4), 376-380.
- Genep, A. (1978). *Het recht van de zwakste: Nieuwe lijnen in de zwakzinnigenzorg*. Meppel: Boom.
- Genep, A., & Steman, C. (1997). *Beperkte burgers. Over volwaardig burgerschap voor mensen met verstandelijke beperkingen*. Utrecht: NIZW.
- Green, S. (2001). Boal land beyond. Strategies for creating community dialogue. *Theater*, Fall, 31(3), 47-54.
- Hargrave, M. (2010). An analysis of mind the Gap’s Boo and the reception of theatre involving learning disabled actor. *Research in Drama Education: The Journal of Applied Theatre and Performance*, 15(4) 497-511. doi:10.1080/13569783.2010.512184
- Loeffen, T. (2010). *Getalenteerde mensen met speciale wensen*. Utrecht: Hogeschool Utrecht.

- Kwekkeboom, R., & Van Zal, S. (2016). Inclusie door kunst. *Cultuur+Educatie*, 16(45), 78-90.
- Mogendorff, K., Tonkens, E. & Verplanke, L. (2012) *Respect, waardering en ontplooiing. Burgerschap voor mensen met een verstandelijke of psychische beperking*. Utrecht: MOVISIE, project effectieve sociale interventies.
- Moonen, X. (2015). *Is inclusie van mensen met een verstandelijke beperking vanzelfsprekend?* Voerendaal: Schrijen-Lippertz.
- Rey, E., De La Cruz, Ming-Con, J. L., & Morreau, L., E. (1998). The effects of creative drama on social and oral language skills of children with learning disabilities. *Youth Theatre Journal*, (12)1, 89-95. doi:[10.1080/08929092.1998.10012498](https://doi.org/10.1080/08929092.1998.10012498)
- Rijksoverheid voor Nederland. (2016). Gelijke behandelingen van mensen met een beperking of chronische ziekte. Geraadpleegd op <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/rechten-van-mensen-met-een-handicap/inhoud/gelijke-behandeling-mensen-met-beperking-of-chronische-ziekte> (19 maart, 2017)
- Roulstone, A. (2010). Creative tensions in applied theatre: an extended review. *Disability and Society*, (25)6, 753-759. doi:10.1080/09687599.2010.512808
- Schalock, R. & Verdugo, M. (2002). *Handbook on quality of life for human service practitioners*. Washington, DC: American Association on mental retardation.
- Schuurman, M. (2002). *Mensen met verstandelijke beperking in de samenleving. Een analyse van bestaande kennis en aanwijzingen voor praktijk en verdere kennisverwerving*. Utrecht: LKNG.
- Twijnstra, R., Van Den Hurk, P. & Verspaget, B. (2001). *Dramatiseren. Van idee tot voorstelling*. Amsterdam: IT & FB.

- Van Raak, R. (1997). *De moderne dwaas: Bertolt Brecht en de moderne zingeving*. Meppel: DAMON bv
- Van Regenmortel, T. (2009). Empowerment voor uitdagend kader voor sociale inclusie en moderne zorg. *Journal of Social Intervention: Theory and Practice*, 18(4), 22-42. doi:10.18352/jsi.186
- Vischer, J. (2016). Ratificatie VN-verdrag vanaf 14 juli 2016 een feit! Geraadpleegd op <http://www.vgn.nl/artikel/24157> (16 januari, 2017)
- Whitehurst, T. (2006). Liberating silent voices – perspectives of children with profound & complex learning needs on inclusion. *Britisch Journal of Learning Disabilities*, 35(1), 55-61. doi:10.1111/j.1468-3156.2006.00405.x
- Willemse, M. (2011). Methodiekbeschrijving wijktheater. Utrecht: Movisie
- Wooster, R. (2009). Creative inclusion in community theatre: a journey with Odyssey Theatre. *Research in Drama Education: The Journal of Applied Theatre and Performance*, 14(1), 79-90. doi:10.1080/13569780802655814
- Zuyd (2016). Inclusie van mensen met een verstandelijke beperking. Geraadpleegd op <https://www.zuyd.nl/onderzoek/lectoraten/inclusie-van-mensen-met-een-verstandelijke-beperking> (11 november, 2016)
- Van Biene, M., De Bruijn, . & Loeffen, T. (2015). *Kansen in kunst. Kunst door mensen met speciale wensen*. Utrecht: Hogeschool Utrecht – kenniscentrum.